

Gárdonyi Géza *Isten rabjai* című regénye és a kódexek*

Ismeretes, hogy Gárdonyi Gézának az 1908-ban megjelent *Isten rabjai* című regénye az Árpád-házi Szent Margit (1242–1270) életéről szóló, Ráskay Lea által 1510-ben másolt *Margit-legendán* alapul. A regénybe az író egy képzeletbeli másik szálát is belefűz, a kertészfiúból a szigeti férfikolostorban szerzetessé lett Jancsi fráter életét, aki titkolt, plátói szerelmet érez Margit iránt. Az ő szemén át vagy a narrátor szavain keresztül tárul fel Margit, IV. Béla király lánya kolostorbeli élete, az életében neki tulajdonított csodák egy része és az ottani vagy Jancsival történt más események is.

Nemrégem kezembe került az agárdi Gárdonyi Géza Emlékház prospektusa-ismertetője ([Sz.] Király 2008). Ebben röviden, bár kiemelten az *Isten rabjairól* is írnak, az író egyik fiának, Gárdonyi Józsefnek *Az élő Gárdonyi* című, édesapjáról szóló életrajzi munkájából idézve (Gárdonyi 1923 ɔ: 1934). Ez az író naplófeljegyzéseiben, különböző egyéb dokumentumaiban (ezek nagy része később az egri Dobó István Vármúzeumba került), valamint Gárdonyi Józsefnek a visszaemlékezéseiben alapulnak. Az egri Gárdonyi-hagyaték igen terjedelmes és sokrétű, szisztematikus feldolgozásához Korompai János kezdett hozzá, aki az 1907-es évről – az *Isten rabjai* éppen ekkor készült – egy hosszabb tanulmányt közölt is (Korompai 1987), valamint a hagyaték más részéről is cikkeket (I. tanulmánya irodalomjegyzékét). Az említett emlékházi ismertetőben látható is a szigeti apácakolostor Gárdonyi Géza készítette helyszínrajzának, valamint az *Isten rabjai* kézírata egy lapjának a fényképe, amelyek a rajtuk lévő pecsét tanúsága szerint szintén a Dobó István Múzeum tulajdonában vannak. Az ismertetőnek a szövege arról szól, hogyan határozta el Gárdonyi e regény megírását. Az *Isten rabjai* születéséről Gárdonyi József (1926) a *Pesti Hírlapban* már korábban írt egy cikket, ez beépült életrajzi munkájába. Magam most *Az élő Gárdonyi* című könyvből, Gárdonyi Géza feljegyzéseiből azt a rész idézem bővebben, bár szintén kihagyásokkal, amelyből a prospektus is átvesz (a bekezdéseket virgulával jelölöm, a későbbi szépirodalmi szövegekben is): „A kilencvenes évek közepén került kezembe a Margit-legendá. | Érdeklődéssel olvastam el, de borzadózva tettem le. Vallási örültek háza volt az, – gondoltam – és az a szegény leány annak az örültségnek legsajnálatosabb áldozata. | Tíz évre rá 1906 nyarán olvasok egy rövid idézetet a *Margit-legendá*-ból. Az idézet éppen az a mondat, amelynek eltörlését kívánta volna Szent Margit, ha a kéziratot az ő élete folyamán írják. | Kedvetlenül néztem az idézetre, s mivel-hogy este olvastam, egész éjjel a körül forgott a gondolatom. | Hogyan veheti ki valaki éppen azt a mondatot idézetnek? | Vajjon a legenda-író igazat írt-e? vagy

* Gárdonyi Géza születésének 150. évfordulójára emlékezve. *Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár* 99.

vallási buzgóságában ezzel a vonással is éppúgy túlzott, mint ahogy bizonyára túlzott, mikor azt írta, hogy Margit ezer miatyánkot és ezer üdvözlétet [’üdvözlégyet’ – M. F.] mondott s ezerszer omlott a földre féloldalt. (Tón ezer véniát.²) | S ha igaz is, mért nem tekintik a történetírók jelentéktelen följegyzésnek? Mért éppen azt emeli ki Marczali és a Szilágyi-féle Magyar történelem II. kötetében? | Nem sokkal szebb volna-e, ha valaki úgy írná meg Szent Margit életét, hogy azokat a vonásokat emeli ki belőle, amelyek szépek? hiszen a legenda tele van a lelki nemesség és szívbeli jóság vonásaival is. | Ilyenféle gondolatok fakadtak belőlem az idézet nyomása alatt. S napokig, hetekig kísértett... Aztán ismét elolvastam a Margit-legendát. | S mily más szemmel! | Ami részek az első olvasásban megdöbbenettek, úgy elmentem mellettök, | mint virágos udvaron a trágyadomb mellett... | De hogyan nem látta meg a múlt időknek ezt a fenséges alakját senkise! Hányan megírták már Ildikót, Zách Klárát, Széchy Máriát! A történelem minden nő-alakját rámába aranyozták már magyar írók, csak éppen Margit-királylány hever még a porban. | Támasszuk fel!” (Gárdonyi 1934: II/146–8).

A millenniumra megjelentetett Szilágyi Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* című munka második kötetét Marczali Henrik írta *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)* címmel. Ebben hosszabban foglalkozik Szent Margittal, a szigeti apácakolostorral, és bőven idéz a *Margit-legendából*, faksimilét és illusztrációkat is közölve (Marczali 1896: 553–7). Az idézetek között azonban szerintem nincs olyan mondat, amelyet különösebben kiemel. Igaz, számos olyan idézet mellett, amely például Margit alázatos munkavégzésére, megbocsátani tudására, a betegekkel való törődésére, segítőkészségére, áhítatosságára vonatkozik, és amelyeket az akkoriak vagy a mai olvasó is pozitívan fogad, Marczalinál van egy-két olyan citátum is, amelyeknek a tényét ma már nyilván nem. Például testének megfegyvelmezésére Margit negyven napig, hamvázószerdától nagyszombatig nem mosta meg a fejét, és nem váltott ruhát, noha az megtetvesedett. Az is megemlíttetik továbbá, hogy tízéves korától haláláig, tehát tizenhét éven át, bokájától felfele szemérmessége miatt nem fürdött meg (vö. MargL. 21, 41–2). Mindezeket azonban – ha tőlünk idegennek is, és akkoriban is csak kevés kiválasztott által megértettnek tartja –, Marczali „a test semmivé tétele poesisébe” sorolja. Margit pedig nemigen mondhatta volna, hogy töröljék ki a legendájából, mert ő maga akarta ezeket, ragaszkodott hozzájuk, hiába próbálták lebeszélni mások, hiába fedte meg az egészségére káros fokú aszkéziséért a priorissza is (l. pl. MargL. 72–3, 74, 212; Lovas 1939: 215–7). Ezeket a tényeket, mint amelyek visszatetszést kelthetnek, Gárdonyi valószínűleg tudatosan nem említi a regényben, de a legenda minden Margitra vonatkozó megállapítására egyébként sem térhetett ki, olyanokra sem, amelyek régen és ma is mindenkiben pozitív érzelmeket ébresztenek. Természetesen, az szintén lehetséges, hogy a legendában – a szentté avatás érdekében is – olykor túlzások is vannak. Mégis mi lehetett akkor az a mondat, amely Gárdonyit először szíven ütötte? Azt hiszem, erre maga az *Isten rabjai* adhatja meg a választ. (A Gárdonyi-hagyaték általam ismert szakirodalmában erről nem írnak.) Marczali a MargL.-ből azt a részt is idézi, amelyben

² A véniá térdelő helyzetből való földre terülés, amely bocsánatkérést fejez ki (M. F.).

Olimpiádisz apácafőnöknő, akit Margit anyának hívott, egyszer nagyon kijött a sodrából, és durva szavakkal szidta össze, mondván, túlzásba viszi az imádkozást, testének sanyargatását: „Te asszonyom [’űrnóm’ – M. F.] eltöröd [o: eltöröd – M. F.] magadat, mit művelsz te, állasz minden napon az te imádságodba, tartván az te orrodat és arcodat az földben miképpen az disznó” (Marczali 1896: 554). Ehhez lásd MargL. 72–3: „Egy jdevben az ev mestere olimpÿadis meg fedde zent margÿt azzont az ev sok jmadsagÿrol · es monda nekÿ · Te azzonyom el tevred magadat || mÿt mÿjelz te · allaz mynden napon az te jmadsagodba · tartvan az te orchadat es orrodat · az fevlden mÿkeppen az dÿzno · mynem az fevldben keresed az vr istent · de ez zentseges vzv zent margÿt azzon ez bozzvsagos bezedevket nagÿ bekessegele es alazatossgal zenvede el · Sem megnem haborodek ·”. Ennek a durva – bár jóindulatú – feddésnek bizonyára a kolostorban is megvolt a visszhangja, nyilván ezért került be a MargL. szövegébe, illetve egy tanúvallomásba, MargL. 221: „Ez soror judit hallotta vala · hog olimpiadis azt monta vala · zent margit azzonnak · hog az fevldbe keresi istent mynt az dÿzno · kyt ez zent vzv nagÿ bekessegele el tevre · zolas nekevl ·”.

Érdekes azonban, hogy amikor Gárdonyi ezt a jelenetet leírja, a disznóhoz való hasonlítást elkerüli, és még azt is hozzáteszi – ami nincs ott a MargL.-ban –, hogy a hallottakon az apácák megbotránkoztak: „A sok imádkozás mégis megviselte az egészségét. | Olimpiádesz asszony egyszer pogányul leszidta érte a szerzet előtt: | Te mindig a földet túrod az orroddal! – mondotta – mintha a földben lakna az Isten! | **Egy rövid hasonlatot is mondott a földtúrásról, amely nem illett arra a helyre** [kiemelés tőlem – M. F.]. | Margit alázatosan hallgatott. Az arcán sem látszott semmi ellentmondó gondolat. | De az apácák megbotránkoztak Olimpiádesz durvaságán, és aznap sok rosszálló suttogás kélt a klostromban. | Margit pedig folytatta az imádkozásait” (Gárdonyi 1908/1974: 353–4).³ – Az író valószínűleg a disznóhoz való hasonlításról mondja, hogy Szent Margit – ha a legendát az ő életében írták volna – az ezt tartalmazó mondatnak kívánta volna a kitörlését. Mert ez az, amit Gárdonyi, maga sem ír le.

Megjegyzem, hogy Gárdonyi szelídebb-érzelmesebb stílusával, szemérmes szóhasználatával ellentétben Kodolányi János az először 1937-ben megjelent *Boldog Margit* című, ugyancsak a MargL.-t feldolgozó regényében viszont szinte kiemeli ezt a hasonlatot, és naturalistább (és ez esetben kifejezetten túlzó) ábrázolással legalább kilencszer alkalmazza, amikor arról ír, hogy Margit a sok munkában, testének sanyargatásakor piszkos vagy rendetlen lett. Olyan helyeken, eseményekkel kapcsolatban is leírja, amelyek a MargL.-ban nincsenek benne, vagy ott ezt a hasonlatot nem említik (a legendában mindössze egyszer fordul elő). Például: „A király leánya ott térdelt a csatakos köveken, feltúrt ruhaujjal mosogatott, s olyan piszkos volt, *mint egy disznó*” (Kodolányi 1937/1982: 123).⁴ Sőt, Kodolányi kétszer a *szar* szót is használja, egyszer, amikor a legenda azt mondja el,

³ Az *Isten rabjainak*, amely 1908-ban jelent meg, itt és a továbbiakban a Szépirodalmi Könyvkiadónál 1974-ben Budapesten publikált kiadását használom. Gárdonyi († 1922) a regényei szövegén olykor végzett módosításokat.

⁴ A *Boldog Margit*nak, amely először 1937-ben jelent meg, itt és a továbbiakban a Magvető Könyvkiadónál 1982-ben Budapesten megjelent hatodik kiadását használom.

hogy Margit kitisztította az árnyékszékét. A MargL.-ban azonban a *szar* szó, megfeddés vagy disznóhoz való hasonlítás itt sem fordul elő. Kodolányi vonatkozó szövegrészletei a következők: „Margit [...] Még inkább kereste a megalázó, hitvány munkát, mint azelőtt. Kappája rongyosabb, piszkosabb volt, mint valaha. Rendesen kitararította az árnyékszékét, melyet a szororok »Duná«-nak neveztek, szemérmességükben. Nemezszer oly büzt árasztott maga körül, hogy a leg-erősebb természetűek is elkerülték, Olimpiádisz hangos szóval pörlekedett vele, *disznóhoz hasonlított*, aki *szarban* turkál, s ott keresi Istent” (386). Amikor pedig élete vége fele Margit beteg lett, „Olimpiádisz először kérlelte, majd gorombán pörlekedett vele, mint gyermekkorában, amikor még dajkája volt. | – Mit gyöt-röd magad, ostoba? – [...] Ha még egyszer meglátom, hogy terüt cipelsz, sikálsz, véniázol, öszvetöröm a csonatjaidat. Ördög ülteté fejedbe azt a gyalázatos konokságot, mellyel fittyöt hánsz minden parancsnak, könyörgésnek. Apáca vagy te? Nem vagy apáca, rossz, haszontalan engödetlen gyermek vagy, ostoba lúd vagy, *disznó* vagy, azki földnek túrásában, *szarban* keresi Istent. | Margit mosolygott” (510). (A Kodolányi-regény és a MargL., a kódexek viszonyára l. A. Molnár 2011: 31–3.) A MargL. 26-on ez a vonatkozó rész: „**de** oh zeretev atyamfya nem chak ezeket tezy vala ez zent zvz · **de** meeg eznek felette az zvksegnek helyet · kyt dunanak hÿvonk nagy gyakorta meg tyztehgÿa vala · **annera** hogÿ mykoron ez alazatos zvz kÿ ju vala · az zvkseg zekbevl az ev ruhay meg ferteztetven az nagy rutsagokkal ganeual · **az** sororok kevzzvl nemelyek latuan evtet jllyen zevrnyen meg ferteztetven · **el** futnak vala ev elevel · **de** ez zentseges zvz mynd ezeket nagy zeretettel es alazatossal tezy vala”. (Az árnyékszékét föltehetőleg azért nevezhették Dunának, mert vagy a Duna vizét vezették oda, vagy egy a Dunára kinyúló pallón lehetett. Heltai Gáspár is a *Krónika az magyaroknak dolgairól...* című művében – amely lényegében Antonio Bonfini hasonló latin nyelvű munkáján alapul – egy helyütt megemlíti, hogy Mátyás király Budán a „fondálólkkal” elkészíttette egy épület tervét. „És úgy akarta az épületet rendelni, hogy mindenik piacról bolt alatt általmehetnének a kamoraszékekbe az Dunára.” L. Heltai 1575/1980: 488).

Fia Gárdonyi-életrajzából is tudjuk – amelyben az *Isten rabjai* (1906. okt. 1. – 1907. szept. 30.) külön fejezetcím –, milyen alapos történeti tanulmányokat folytatott Gárdonyi a regény írása előtt és közben. Történeti, magyar és latin egyházi forrásokat, kolostori regulákat, szertartáskönyveket olvasott, fordított. Korabeli forrásokból, főleg a MargL.-ból röviden kijegyzi és jellemzi a szigeti kolostor negyvenkét korabeli apácáját és tizenhét barátot ugyanúgy. Budapesten kimegy a Margit szigetre, és a domonkosokat szintén felkeresi. Maga is leírja: „Bizony sok történelmi, egyházi könyvet összeolvastam. Templomi, klastromi kérdések megoldásában sokat köszönhetek a könyveken kívül dr. Halászy Caesar barátomnak [ő egri cisztercita tanár volt – M. F.], aki elejétől fogva érdeklődött a munkám iránt, továbbá Palucsák Pál tudós dominikánusnak, aki a szerzet reguláinak nekem homályos részeit szíves készségével segített megértenem.” 1907. augusztus 28-án Gárdonyi a regény kéziratával Pestre siet, „hol páter Palucsák Pál dominikánus szerzetesnek elolvassa. Együtt áttanulmányozzák, megvitatják újra a regény klastromi részeit. Szegény páter majdnem két napig vesződik Gárdonyival, de megértéssel, szeretettel, türelemmel áldozza fel kiváló tudását, hogy segítségére legyen.

30-án este Gárdonyi már Egerben ül íróasztala mellett” (Gárdonyi 1934/II: 148, 152). Sz. Király Júlia (2007) Gárdonyi forrásai között Pauler Gyula *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* című könyvét is megemlíti, valamint a *Nyelvemléktár*at. Pauler (1893: 311–3) szintén foglalkozik Szent Margittal, és a Margit-legendából is idéz, de kevesebbet, mint Marczali, és semmi olyat, amin Gárdonyi vagy bárki más megütközhetett volna. Gárdonyi a regényben többször idéz (rég) magyar vagy latin szavakat, kifejezéseket, egy-egy mondatot, főleg az egyházi nyelvhasználatból, ének- vagy imádságrészleteket is. Szikárdusz priorról pedig egy apáca temetésén elmondhatja a Halotti beszédet. A HB.-nek Gárdonyi tulajdonképpen az olvasatát-értelmezését hozza, lényegében hű marad az eredeti szöveghez, de nem törekszik tudományos precizitásra. Érdekes, hogy a HB. sokat vitatott *feze* szavát ő is prédának értelmezi, mint Sándor István, Szilády Áron és Benkő Loránd (l. Benkő 1980: 300–5; A. Molnár 1986: 170, 174, 177–9), de ehhez igazodva Gárdonyi az egész mondaton kissé módosít: „Haraguvék Isten, és veté út ez munkás világba bele, és lőn halálnak és pokolnak prédája és mind az ő neme [az eredetiben: nemene – M. F.]” (196). Más kérdés, hogy magam ezt nem tartom helyesnek, itt *feje* ’feje, kezdete’ → *feze* íráshibával számolok (A. Molnár 1986; 2005: 46–56). Ugyanakkor a HB. másik igen vitatott szavát, az *unuttei*-t Gárdonyi kihagyja, és egy vagy két szerkezetet és mondatot is, a *Heon* ’pusztán, csupán’ szót pedig *Hogyan*-ként adja vissza. Arról azonban nincsen szó, amit Tompa József (1972: 175) ír, hogy itt a HB. újra szlovákos jelleget kap. Szikárdusz ugyan tót, és fél attól, hogy magyarul szabadon kell beszédet mondanía, de éppen ezért ajánlják neki társai, hogy mondja el a HB.-t, mert az már korábról megvan készen, és tudja is félig-meddig (vö. 135, 137, 181). Annak idején az *Etelka* második és harmadik kiadásában írta Dugonics András, hogy a HB. egy falusi tót mester beszéde, mert nem értette, hogy a „szabálytalanságok” (pl. az illeszkedés hiánya a raggá váló névutók esetében) nem hibák, hanem az akkori nyelvi állapot jellemzői (vö. A. Molnár 1987: 161).

Érdekes, hogy Gárdonyi a budai barátok közt az őshazában maradt magyarok keresésére indult, és azokat megtaláló Julián(usz)t szintén szerepelteti (97, 100, 104, 122–3). Egy vele kapcsolatos kis részlet Gárdonyinak a magyar nyelv iránti érdeklődését is mutatja: „Az ázsiai [! – M. F.] magyarokról is mondott egyet-mást Julián fráter. Csakúgy magyarok, mint a Duna–Tisza tájain. De sátorban laknak, nem házban, és nincs királyuk, hanem minden családban az öregapa a kormányzó. A beszédük valami keveset különbözik a mienktől. Nem értik, mi az *ablak*, *mészáros*, *istálló*, *kályha*, *kalács*, *sógor*, *táska*, *talicska* és más efféle szavakat. Ellenben sok olyan szóval élnek, amiket nálunk nem értenek már, mint amilyen *sógor* helyett a *rér*, *tigris* helyett a *barca*, *láng* helyett a *tuli*, *orvos* helyett az *imecs*. A mészárost *kaszab*nak mondják” (123). Látható, itt Gárdonyi először jövevényszavakat említ, utána pedig ősieket vagy általa annak vélteket, illetve más nyelvekből valókat. A *kaszab* például oszmán-török jövevényszó, a *tulit* pedig a finn *tuli* ’tűz, láng’ ihlethette. Az írónak az *Isten rabja*iban alkalmazott archaizmusait joggal érte kritika is (l. pl. Tompa 1972: 60, 175–6). Valóban vannak kevésbé szerencsés megoldásai, eklektikus jegyei, beszél például egy falusi javasasszony által használt, rovásírással írt, népi orvoslással, kuruzslással foglalkozó régi magyar nyelvű könyvről is,

ami képtelenség (l. 185–90). Összességében azonban szerintem Gárdonyi nyelvi archaizálása a művészi, az írói ábrázolás szabadságának a keretein belül marad. Ezt a regény mérsékelt fogadtatása után annak későbbi sikere is igazolja.

A következőkben a regényből néhány olyan általam „beazonosított” viszonylag hosszabb szövegrészt mutatok be, amelyeket Gárdonyi más kódexekből vett át. A gyermek Margit több apácával Veszprémből az újonnan épült Nyulak-szigeti (vagy Boldog asszony szigeti, később Margit-szigeti) kolostorba jön át. Amikor a Dunán a révész hozza őket, hallatszik az énekük: „Édesanya, Boldog Anya, virágszülő Szűz Mária...” (53).⁵ Ez a szép verses fohász kissé modernizálva a WinklK. 117. lapjáról való. Amikor Jancsi még novícius a budai kolostorban, Dezső fráter az étkezéskor felolvassza a barátoknak: „Joakim, Júda királyának harmad esztendejében jöve Nabukodonozor, Babiloniának királya, Jeruzsálembé...” (101). Ez pedig Dániel könyvének kezdete (1,1) a BécsiK. (116) fordításában. Aztán Dezső fráter másik könyvet vesz elő: „– Itt folytatódik boldogságos Szent Domonkos atyánknak szentséges és igen tökéletes, alázatosságos erkölcséről való írás ezképpen: Történék, hogy valamely éjjel az pápának álmában Istentől megjelenteték ilyen látás, hogy a Szent János egyháza leessen. Melyet mikoron az pápa reszketvén és félvén néze, másfelől látá az pápa, hogy Istennek embere, Szent Domonkos futamék, és az ő vállát veté az egyház falának. Ezenképpen mind az teljes egyháznak romlását megtartá...” (102). A kezdő mondatot itt maga Gárdonyi írta a kódexek stílusában, hosszabb alakú képzett mellékneveket is használva (de: a folytatódik első ismert adata 1791-ből való; l. TESz.). A Történék szóval pedig egy egész mondatot rövidít le. Minderre lásd DomK. 15: „Mert myképpen nemely emberektevl hallatot : küknek ev mondasokban melto hýnný : hog nemely eýel az papanak almaban istentevl meg jelentetek : illýen latus : Hog az zent jános egyháza le esneek : Mellýet mykoren az papa rezketven es felveen nezne : mas felevl lata az papa · Hog istennek embere zent damancos fvtameek · es az ev vallat vete az egyház falának : ezenkeppen mynd az tellýes egyháznak romlasat megtarta :”. – A DomK.-et, tudjuk, 1517-ben a MargL.-hoz hasonlóan szintén Ráskay Lea másolta a szigeti kolostorban. Később Dezső lektor már a szigeten olvas fel Margitnak és apácatársainak. Amint a regény jelzi is, Márk evangéliumából Krisztus szenvedésének a történetét. „Vala pedig húsvét, és két nap múlván pogácsa étel [a kovásztalan kenyerek ünnepe – M. F.], és kerestetik vala a papok fejedelmi és az írástudók, miképpen ötet álnoksággal megfoghatnák és megölhetnék [...] Szegények mindenha lesznek veletek, de én nem [...] Simon, aluszol-e? [...] Mikor a lektor odaért, hogy Jézust a főpap elé állítják, és némelyek kezdének őreá pökni, és ő orcáját bekötni és nagy csapásokkal verni, Margit térdre borult, és a könyökét a székre támasztva a vélumába takarta az arcát” (322–3). A regényben e bibliai idézetek a MünchK.-ből valók kihagyásokkal, kisebb nyelvi módosításokkal, és az író összekötő szövege áll köztük (l. Márk 14: 1, 7, 37, 65; MünchK. 50 rb, va, 51rb, 52ra). Majd a lektor a NádK. Mária-síralmából olvas fel két részletet: „Minek utána a feszítők a keresztjának alóla eltávoztak volna, a keserves anya

⁵ Az Isten rabjaiban Gárdonyi a (valós vagy a maga által írt) idézeteket dőlt betűvel jelöli, amit a regénykiadások is meghagynak.

*fölemelteték a földről, és felemelé ő szömeit. És láta három keresztfát feligazitva, és középen látá az ő szent fiát függve, immár halálra változtatva... Fejére kulcsolá ő szent kezeit, s mondta: Jaj énneköm! [...] Ó, keménységes keresztfa! Ki löttél eznapon énfiamnak anyja, mire vetted el éntőlem őtet? Én őtet ölelgetöm vala és [o: én – M. F.] karjaimmal, te pedig szorítod kemény vas-szegekkel! Én őtet takargatám lágy ruhában, te pedig öltözteted önnön vérének ruhájába... | Ország-szerte becsült ájtatos imádság volt ez akkoriban. Kegyetlen szépségekkel teljes és magyaros ízű szólásairól ítélve bizonyára magyar elmének munkája” (324; vö. NádK. 344, 355). A NádK. e Mária-síralmából Kodolányi szintén beépített a *Boldog Margit*-ba (357–8; l. még A. Molnár 2011: 34). A HB.-közléshez hasonlóan, mint említettem, Gárdonyi az idézett kódexszövegeket is lényegében hüen, de az eredetihez nem szorosan ragaszkodva adja vissza: a helyesírást, részben a kiejtést is modernizálja, olykor kisebb módosításokat tesz, kihagy. – Érdekes, hogy Gárdonyi a MargL.-ből viszont tulajdonképpen (szó szerint) nem idéz, noha az *Isten rabjai* jó részében a MargL. eseményeit mondja el, vagy azokhoz is kapcsolódik. Sok helyütt azonban – inkább regénye vége fele – a szöveg érezhetően, a MargL.-t ismerőnek még inkább láthatóan, a legendán alapul, noha Gárdonyi – ha olykor archaizál is – saját korának népies köznyelvét használja (vö. Tompa 1972: 175). Kodolányi e szempontból is más stílusban ír, gyakran idéz a MargL.-ből, valamint más kódexekből, nemegyszer szöveghüen is. Gárdonyi közvetett hatása Kodolányira azonban mégis föltehető, legalábbis, ami a kódexekből való idézést és a *Boldog Margit*, valamint a *Julianus barát* témaválasztását illeti.*

Ennek a cikknek nem az volt a célja, hogy Gárdonyi munkásságát vagy akár az *Isten rabjait* művészileg értékelje, ezekről van bővebb és alaposabb szakirodalom. Az írónak a magyar nyelv iránti érdeklődésére sem óhajtott különösebben kitérni, erről a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben és másutt is olvashatunk, Gárdonyi József (1934: II/142–3, 157–8) szintén ír róla. A szakirodalomban egy tudtommal nem kutatott kérdéshez és nyelvemlékeink szépirodalmi szöveghagyományozódásának a tanulmányozásához szerettem volna hozzájárulni, elsősorban filológiai szempontból.

Végül megemlítem, hogy Gárdonyi MargL.-ismerete a szigeti régészeti ásatásokat is segítette. Erről az *Isten rabjait* tárgyaló fejezet után Gárdonyi József számol be könyvében *Margitszigeten* (1908. aug. 30.) címmel. Gárdonyi az egyik fiát (? Gárdonyi Sándort), vitte fel Pestre tanulni, és kimentek a Margitszigetre is, ahol épp akkor folytak a kolostor ásatásai. Az író magyarázni kezdte fiának: itt volt az apácák konyhája, itt meg a betegház. Itt, ahol vagyunk, állott a kút. A munkások azonban közbeszóltak, hogy keresték ugyan a kutat, de nem találták. Odajött az ásatások vezetője, Lux Elek [? – M. F.] műegyetemi professzor is. Gárdonyi tovább erősködött, hogy itt kútnak kellett lennie – nem pedig a Dunából ide vezetett csatornamélyedésnek, mint Lux gondolta –, konyhát nem lehet kút nélkül elképzelni, a szigeti forrás pedig messzi van ahhoz, hogy ennyi apácának vizet hordjanak ide. S a legenda említi is a kutat, amelybe Margit cselédje egyszer beleesett. A MargL. a 132–4. lapján valóban megemlékezik arról, hogy Szent Margit egyszer húsvétkor megbízta a szolgáját, Agnest: egy társával együtt hozza el neki a szoknyáját, avagy köntösét. Mivel sötét volt, és nagyon esett az eső, Ágnes

elvesztette a társát, és véletlenül beleesett a kútba, „mert az jdevben az kutat nem kerehtettek kevrnyvl kevuél · mykeppen mastan · es vala az kut az nagy vduaron az kohnya elevt · mert akoron az kys setet kohnyaban fevznek vala ·” (132). Ág-nest nagy nehezen kötelekkel kihúzták, és azt, hogy épségben megmenekült, Szent Margit érte mondott imáinak tulajdonították. Lux megkérdezte Gárdonyit, akkor mit gondol, hol lehetett a kút. Ő kilépett a konyhaajtótól 6–7 lépést a kőudvar kö-zepe felé. S elmagyarázta: „Itt... | Mert ha ön összeköti képzeletében a konyhaajtót a betegháztal, ez volt az apácák sétaútja. A kút a gyalogjáró oldalán lehetett a virágágyak folytatásában.” Lux odarendelt négy embert, akik vagy fél óráig ástak, de nem találtak semmit, Gárdonyiék pedig aztán elköszöntek. „Két nap múlva levél érkezett Egerbe. Lux tanár levele. Értesítette Gárdonyit: | A betömött kút kőkarikáit három méter mélységben megtaláltuk. Az ön következtetése helyes volt” (I. Gárdonyi 1934: II/154–6).

AZ IDÉZETT MŰVEK JEGYZÉKE

- Gárdonyi Géza 1908/1974. *Isten rabjai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
 Heltai Gáspár 1575/1980. Krónika az magyaroknak dolgairól. In: Nemeskürty István (válogatás, szöveggondozás, jegyzetek): *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 407–511.
 Kodolányi János 1937/1982. *Boldog Margit*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

SZAKIRODALOM

- BécsiK. = *Bécsi Codex*. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916. (Új Nyelvelmléktár. Első füzet.) Korábbi kiadás: Bécsi codex. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874. *Nyelvelmléktár* I.
 Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 DomK. = *Domonkos-kódex 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. A bevezetést és a jegyzeteket írta Komlóssy Gyöngyi. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 9.) Korábbi kiadás: Szent Domonkos élete. Közzéteszi Király Pál, Komáromi Lajos. Budapest, 1874. *Nyelvelmléktár* III.
 Gárdonyi József 1926. Hogyan íródott az Isten rabjai? *A Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1926. június 6., 34–5.
 Gárdonyi József 1934. *Az élő Gárdonyi* I–II. Dante kiadás, Budapest. Új kiadás: Kairosz Kiadó. Budapest, 2008.
 Sz. Király Júlia 2007. Gárdonyi Géza történelemszemléletének pillérei. *Agria (Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve)* XLIII: 747–63.
 [Sz.] Király Júlia (szerk.) 2008. *Gárdonyi Géza Emlékház. 2484 Agárd, Agárd-pusztá*. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest.
 Korompai János 1987: Egy év Gárdonyi életéből (1907 – az Isten rabjai éve). *Agria (Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve)* XXIII: 541–76.
 Lovas Elemér 1939. Árpádházi Boldog Margit élete. Szent István Társulat, Budapest.
 MargL. = *Szent Margit élete, 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Közzéteszi, P. Balázs János, Dömötör Adrienne, Pólya Katalin, bevezető: P. Balázs János. [Magyar Nyelvtudományi Társaság], Budapest, 1990. (Régi Magyar Kódexek 10.) Korábbi kiadás: Szent Margit élete. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1879 [1881!]. *Nyelvelmléktár* VIII.
 Marczali Henrik 1896. *Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301)*. Athenaeum, Budapest (A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. Második kötet).

- A. Molnár Ferenc 1986. *Feze* (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2). *Magyar Nyelv* 82: 169–90.
- A. Molnár Ferenc 1987. A Halotti Beszéd és Könyörgés korai közléseiről. *Magyar Nyelvőr* 111: 158–61.
- A. Molnár Ferenc 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. DE, Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék. Debrecen, 2005. (AFAΘA XVII – Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8.)
- A. Molnár Ferenc 2011. Kodolányi János „Boldog Margit” című regénye és a kódexek. In: Csizsár Gábor–Darvas Anikó (szerk.): *Klárások. Tanulmányok Korompay Klára tiszteletére*. [Eötvös Loránd Tudományegyetem], Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest, 28–36.
- MünchK. = *A Müncheneri kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt*. Szerk. Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. (Codices Hungarici VII.) Korábbi kiadás: *Müncheneri codex*. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874. *Nyelvemléktár* I.
- NádK. = *Nádor kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű kiadása*. Közzéteszi Pusztai István, bev. Madas Edit. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1994. (Régi Magyar Kódexek 16.) Korábbi kiadások: *Nádor-codex*. A pesti egyetemi könyvtár eredetiéből bevezetéssel és szótárral közzéteszi Toldy Ferenc. Egyetemi ny. Buda, 1857; *Nádor codex*. Közzéteszi Katona Lajos. Budapest, 1908. *Nyelvemléktár* XV.
- Pauler Gyula 1893. *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. II. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–IV. kötet. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984.
- Tompa József 1972. *A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WinklK. = *Winkler-kódex 1506. A nyelvemlék hasonmása, betűhű átírata és latin megfelelői*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi Pusztai István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. (Codices Hungarici IX.) Korábbi kiadás: *Winkler codex*. Közzéteszi Volf György. Budapest, 1874. *Nyelvemléktár* II.

A. Molnár Ferenc

professor emeritus

ME BTK Magyar Nyelvtudományi Intézeti Tanszék

SUMMRARY

A. Molnár, Ferenc

Géza Gárdonyi's novel *Prisoners of God* and the codices

Géza Gárdonyi's novel, "Isten rabjai" (Prisoners of God), first published in 1908, deals with the life of St Margaret of the House of Árpád (1242–1270), the daughter of King Béla IV. She was a nun living in a convent situated in an island of the Danube between Buda and Pest. (Later it got its name after her: Margitsziget, that is, Margaret Island.) The novel is based on a codex written in Hungarian, which survived as a copy in 1510 and tells Margaret's life and miracles. Gárdonyi's imagination also creates another hero of the novel, Friar Jancsi, who secretly feels love for Margit. The article deals mainly with how and why Gárdonyi wrote this novel, and highlights short parts of the text that were taken from other Hungarian codices.

Keywords: Géza Gárdonyi, *Isten rabjai*, St Margaret of the House of Árpád, tradition of old Hungarian texts, intertextuality